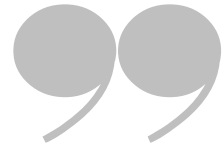

NÁDASDY ÁDÁM

A Tragédia-puska

(MŰHELYTANULMÁNY)

Nemrég jelent meg a Magvető Kiadó *Színház az egész* sorozatában *Az ember tragédiája*, az általam készített jegyzetekkel és prózai fordítással. A könyv – mondhatnám – bilingvis kiadvány, hiszen a bal oldalon Madách eredetije áll, a jobb oldalon pedig a fordítás, mai magyar nyelven. Akár nevezhetnénk a kiadványt „Tragédia-puskának” is, hiszen vállalt célja, hogy megkönnyítse a mű megértését. A fordítást természetesen nem az eredeti helyett, hanem mellette kínálom – de tisztában vagyok vele, hogy lesz olvasó, aki csak a fordítást olvassa végig. (Egyébként nem hiszem, hogy ezt olyan nagy bajnak kell fel-fogni; jobb, ha a fordítást olvassa el, mint ha semmit.)

Haszonnal forgattam a jegyzetelt kiadásokat, főleg Kerényi Ferenc 2005-ös kritikai kiadását,¹ valamint Bene Kálmán kiadását,² mely közli Alexander Bernát 1909-es jegyzeteit is,³ és átnéztem a népszerűbb kiadásokat is, például Kerényi Matúráját.⁴ Meg kell mondanom, hogy az esetek jelentős részében nem segítettek egy-egy nehezen érthető vagy gyanúsán másértelmű hely megfejtésében: vagy hallgattak, vagy irodalom- és hatástörténeti érdekességeket említettek, de az adott szöveghelyet nem magyarázták meg. Ilyenkor arra szoktam gondolni, hogy nekik nyilván egyértelmű, csak én állok tanács-talanul, de amikor megkérdeztem néhány értő barátot, kollégát – magyartanárt, irodalmárt, filológust –, kiderült, hogy sok szöveghely számukra sem egyértelmű.⁵

Az alábbiakban a munka során fölmerült érdekesebb kérdéseket mutatom be egy-egy példán.

¹ Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Drámai költemény. Szinoptikus kritikai kiadás. Sajtó alá r. és a jegyz. írta Kerényi Ferenc, Argumentum, Budapest, 2005.

² Madách Imre: *Az ember tragédiája*. A szöveget gondozta: Bene Kálmán. Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Budapest, 1999.

³ Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta Alexander Bernát. 2., jav. kiad., Athenaeum, Budapest, 1909.

⁴ Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Teljes, gondozott szöveg, szerk. Kerényi Ferenc. Matúra Klasszikusok, Ikon, Budapest, 1992.

⁵ A legtöbbet segített Debreczeni Attila, Fenyő D. György, Kőríz Imre és Mátyus Norbert. Emellett gondolatébresztő volt a Tragédiát végigolvasni Vecsei H. Miklóssal, aki egy könynyitett színpadi átiraton dolgozott.

Eredeti, de mennyire?

Mínthogy a legszélesebb közönséghez szeretném közel hozni *Az ember tragédiáját*, az eredeti versszöveget több szempontból a mai olvasói elvárásokhoz igazítottam. „Eredeti” címen az eddigi kettő mellett egy harmadik kezelésmódot vezettem be.

Mint köztudomású, Arany János számos javítást ajánlott Madáchnak, amiket a szerző nagyrészt el is fogadott. Ezt adatta ki nyomtatásban, ezért érdemes ezt eredetinek tekinteni, az Arany-javítások előtti ősverziót pedig a tudósokra hagyni.⁶ Kiadványomban tehát Arany szerepével egyáltalán nem foglalkoztam. Madách 1863-as kiadását, szövegszándékát igyekszik eredetieként rögzíteni Kerényi kritikai kiadásának ún. „megállapított szövege”. Nézzünk egy idézetet a római (5.) színből:

Kritikai Ah, ez remek fordulat tánczotokban,
Mi buja tűz, kellemmel egyesülve!

Ettől több ponton különbözhet az „iskolai eredeti”, amit a közkézen forgó kiadványokban találunk. Például Bene kiadásában ez áll:

Iskolai Ah, ez remek fordulat tánczotokban,
Mi buja tűz, kellemmel egyesülve!

E kiadások a pusztán betűhasználatban eltérő régies alakokat átírják a ma szabályosra (*cz > c*), viszont a hosszúsági eltéréseket különböző stratégiák szerint maiasítják – többnyire csak akkor, ha ez a szótagsúlyon nem változtat. Ezért látjuk itt az *egyesülve > egyesülve* korrekciót, mert az *ű* után két mássalhangzó áll, tehát a szótag mindenképp súlyos, a magánhangzó hossza itt a versmértéket nem befolyásolja. Nem Madách föltehető kiejtését adják – hiszen ő nyilván hosszú *ű*-vel mondta, azért írta így –, hanem egy elvont (és Madách szándékával föltehetően egyező) verstani elvet érvényesítenek, azaz hogy a jambusban a páros számú szótagok időmértékes értelemben is hosszúak legyenek. Az iskolai típusú szövegek (legalábbis a gondosabbak) ezért megtartják a *fordulat* szó hosszú *ú*-ját, lévén az a sor 6. szótagja. Rövid *u*-val a szótag könnyűvé válna, amitől nagyot döccenne a jambus.

Ennél radikálisabb az én – nevezzük így – „népszerű eredetim”, egy harmadik fajta stratégia, mely már a jambust ezen a módon nem kívánja kiszolgáltatni. Így fest:

Népszerűű Ah, ez remek fordulat tánczotokban!
Mi buja tűz, kellemmel egyesülve!

Vagyis átírtam a mai alakra a *fordulat > fordulat* szót is, és minden olyan szót, ahol az *i/u/ü* vagy *o/ö* csak hosszú/rövid voltában tér el a maitól. Madách

⁶ Striker Sándor: *Az ember tragédiája rekonstrukciója*. Magánkiadás, Budapest, 1996.

gyakran a versmérték kedvéért cserélgeti ezeket, például egyaránt szerepel nála *sugár* és *súgár*; *bűnös* és *bűnös*; *irigy*, *irigy* és *írigy*. Az én „népszerű eredetemben” egységesen *sugár*, *bűnös*, *irigy* áll, a mai írásmód szerint. Ugyanígy maiasítottam a mássalhangzók hosszúsági eltéréseit: *boszú*, *szunyard*, *bölcsesség* helyett *bosszú*, *szunnyad*, *bölcsesség*; illetve megfordítva: *ilyen*, *közzé* helyett *ilyen*, *közé*. Madách ezekkel az eltérésekkel a jambikus ritmust az időmértékeshez kívánta közelíteni, csakhogy ma már nem szokás a jambusokat skandálni, és a *súgár* vagy a *szunnyad* ejtés a mai fülnek indokolatlannak, hibásnak tűnik, sőt (pláne a színpadról) komolytalan hatást keltene.

Azt is figyelembe vettem, hogy ezek közül sokat a közbeszédben ma éppenséggel úgy mondanak, ahogy Madách – a mérték kedvéért – módosította, pl. az *ifjúság* szónak az „ifjuság” ejtése ma természetesebb (számomra is), mint az „ifjúság”, igazi hosszú *ú*-val. Emiatt viszont Madách *ifjuság* írásmódja gondatlannak, műveletlennek látszhat, mint iskolázatlan emberé, aki „a füle után megy” s nem az érvényben lévő szabályzat után.

Van még egy tényező, amely a laikus számára nehezzé teszi Madách eredeti jambusainak megidézését: ez a „névelő-erősítés” szabályának kikopása a magyar beszédből. Madách idejében az *a*, *e* névelők után a szókezdő mássalhangzót kettőzve lehetett ejteni, tehát *a nemes*, *e kamasz* hangozhatott „an-nemes”, „ekkamasz”-ként. A nyomtatott forma ezt nem mutatja, a kritikai kiadásban sem. (Madách a kéziratában még aposztróffal jelölte: *a' nemes*.) A költők éltek is ezzel a lehetőséggel, például Arany a *Tetemrehívást* ezzel indítja:

Aradványi sötét erdőben – ejtsd: „arrad-ványiső-téter-dőben”

Madáchnál is gyakori a névelő-erősítés:

Egy óra múlva. Jobbra **a**lugosban. – ejtsd: „...jobb-ra al-lugos-ban”

Mert **a**nemes szívnek fáj **a**nagyot –

ejtsd: „mert an-nemes szívnek fáj an-nagyot”

Ezt ma már nem érezzük, így az ilyesmik iránt érdeklődő olvasónak kell – ha óhajtja – az eredeti versritmust tudatos igyekezettel kihámozni. Mindezek miatt azt állítom: a jambust el kell engedni. Irodalom- és nyelvtörténetileg érdekes, de a népszerű szövegközlésnek nem feladata a versmértéket rekonstruálni, mert ez már a közforgalomban reménytelen, ráadásul a szöveg írásképét fölöslegesen furcsává, sőt idétlenné teszi, anélkül, hogy az átlagolvasó értené e furcsaság okát.

A többi régies alakot – ahol nemcsak hosszú/rövid eltérés mutatkozik, hanem a szóalak egyéb szempontból is eltér a maitól – megtartottam, pl. *bennök*, *álmam*, *ösmér*, *nekül*, *béket* (= békét), *lehetlen*, *hiendi*, *pillantat* stb. Megtartottam az *alá*, *elé* eltéréseket (*ád*, *ismérem*), mert ezek nem csak hosszúságban térnek el. Megtartottam a *millió* mellett a *milljó* alakot, mert ez a szótagszámot befolyásolja (a *milljó* két szótag). Azt kérdeztem magamtól: mi az, amit egy mai

színész hajlandó lenne kimondani?⁷ Azt nem, hogy *szunyad* vagy *súgár*, de azt igen, hogy *álmam*, *nekül* vagy *lehetlen* – ezért ezeket megtartom. (A *nekül*-ben nem vagyok biztos; de valahol meg kellett húzni a határt.)

Mint látható a fenti „Ah, ez remek...” idézetben, a központoszáson is változtattam a mai szokás meg logika szerint, a jobb érthetőség kedvéért. Ezért bontottam két mondatra ezt a kétsornyi felkiáltást. Sok helyütt vesszőt, pontoss vesszőt, felkiáltójelet stb. tettem be, illetve vettem ki, mondatokat osztottam ketté. A hosszabb megszólalásokat, monológokat bekezdésekre tagoltam: az eredetiben ennek többnyire gondolatjel felel meg.

A fordításban a három főszereplő – Ádám, Éva, Lucifer – megszólalásainál jelöltem, amikor más alakban jelennek éppen meg, tehát Ádám/Fáraó, Éva/Rabnő stb.

Az „ortodox” és a fordítók

Munkámat rendszeresen összevettem öt idegen nyelvi fordítással: egy némettel (Mohácsi, átdolgozta Engl)⁸ és négy angollal (Loew, Horne, MacLeod, Szirtes).⁹ Értelmezéseik, megoldásaik sokszor segítettek, de néha ők is a homokba dugják a fejüket – hiszen le lehet fordítani valamit anélkül, hogy tisztáznánk: mit akar mondani a szerző. Jó példa erre az *ortodox* szó a második prágai színben (10.), ahol Ádám/Kepler beszél a Tanítványnak a világ változásáról:

Az államférfit, kit nagynak nevezünk,
az ortodoxot, akit bámulánk,
komédiásnak nézi az utókor,
ha a valódi nagyság lép helyébe:

Mit jelent itt az *ortodox*? Első látásra a kereszténységben belüli ortodoxok (azaz görögkeletiek) főpapjaira, egyházatyáira gondolnánk, hiszen nemrég Bizáncban voltunk; de aligha valószínű, hogy Madách bármely főpapokat utólag komédiásnak minősítene, vagy ha igen, akkor miért csak a keletieket? Úgy vélem, itt a szó általánosabb értelmű, mindenfajta bebetonozott tudásra, merev hagyománytiszteletre utal (beleértve nyilván a teológiát is), ezért a lábjegyzetben így fogalmaztam: „*ortodox*: a hit vagy tudás őrzője, aki ragaszkodik a bevált tanokhoz”. Fordításomban ezt írtam:

⁷ Ezért kivételképpen mégis modernizáltam az *ügy-é* kifejezést (> *ugye*), valamint az *-aúll/-eül* végződést (*társául* > *társául*).

⁸ Imre Madách: *Die Tragödie des Menschen*. Übertr. von Jenő Mohácsi, bearb. von Géza Engl. Corvina, Budapest, 1957; 8. kiad. 1994. – Mohácsi Jenő fordítása 1933-ban jelent meg; átdolgozva kiadta Engl Géza 1957-ben, majd néhány javított kiadásban.

⁹ Imre Madách: *The Tragedy Of Man*. Transl. by William N. Loew. Arcadia Press, New York, 1908; I. M.: *The Tragedy Of Man*. Transl. by J. C. W. Horne. Corvina, Budapest, 1963; I. M.: *The Tragedy Of Man*. Transl. and adapted by Iain MacLeod. Canongate, Edinburgh, 1993; I. M.: *The Tragedy Of Man*. Transl. by George Szirtes. Corvina, Budapest, 1998.

Az államférfit, akit mi nagyoknak nevezünk, a régimódi tudóst, akit bámultunk, az utókor bohócoknak fogja tartani, amikor a valódi nagyság lép a helyükbe: ¹⁰

A fordítók többsége gond nélkül leírta az *orthodox* szót, gondolván: nem az ő dolga ezt értelmezni – ami persze védhető álláspont, a fordító fordítson, ne magyarázzon. Egyedül MacLeod ír konkrétabbat: „renowned religious leaders, the orthodox whom we admire” (híres vallási vezetők, az ortodoxok, akiket csodálunk) – amivel a magam részéről pont nem értek egyet; de legalább nem dugta a fejét a homokba.

A kisbetűs istennek átka

Az eredeti szöveg közlésében szakítottam azzal a hagyománnyal, hogy minden verssor nagybetűvel kezdődjék: csak akkor írok nagybetűt, ha amúgy is az kell (mondatkezdet, tulajdonnév). Ez megkönnyíti az olvasást, mert világosabb a mondattagolás. Ugyanezt a gyakorlatot követtem Shakespeare-fordításaimban, valamint a *Bánk bán* meg a *Csongor és Tünde* népszerű kiadásai-ban. Az eljárás nem új: így adta közre Babits az *Isteni Színjáték* fordítását 1912-ben, és így tesz Báthori Csaba két Shakespeare-fordításával 2021-ben.

Ám ezzel az ártatlannak tűnő módosítással kétszer is gondom támadt az *Isten/isten* írásmódját illetően. Az athéni színben Éva/Lucia, Ádám/Miltiádész felesége inti gyermeküket, Kimónt, hogy ne kritizálja az apját. A hagyományos kiadásokban – kritikaiban, iskolaiban – az *Isten* szó, lévén a sor elején, nagybetűvel kezdődik:

Ó, jaj, ne ítéld jó apád felett:
Istennek átka ül oly gyermekben!

No de mit csináljak én? Ha meghagyom a nagybetűt, akkor ez a keresztény Istenre fog vonatkozni, ami anakronizmus volna a klasszikus, politeista Athénban. Vagy talán Madách elbóbiskolt, és keresztény szólást adott Éva/Lucia szájába? Ezt csak végső megoldásként tudtam volna elfogadni. Inkább arra gyanakodtam, hogy az *Istennek* esetleg tévesztés *Istenek* helyett – ami történelmileg odaillő volna, és nyugodtan átirhatnám kisbetűsre: „istenek átka ül...” Csakhogy sajnos semmilyen kiadás nem ad ilyen többes számú alakot, a kritikai nem is tud *istenek* kéziratváltozatról – akkor pedig nem javítok bele a szövegbe, ezt tiltja filológusi krédóm. Végül felmerült egy harmadik lehetőség: *istennek átka*, nyelvtanilag egyes szám, de generikus értelemben olvasva, tehát „bármely/valamely/egy istennek átka”. Ez esetben az *isten* jelentése az egész isten-kategóriára (logikai szakszóval: a fajra) vonatkozna, ami a magyarban – irodalmias-régies stílusban – kifejezhető névelőtlen egyes számmal. Alkossunk hasonló példákat:

¹⁰ A prózafordításomból vett részleteket Arial betűtípussal adom a jobb megkülönböztethetőség kedvéért.

...sasnak körme közt érezte magát (= bármely sasnak; úgy általában)
...labancnak szolgálja én nem leszek (= bármely labancnak; a labancoknak)
...istennek átka ül oly gyermekek (= bármely istennek; az isteneknek)

Ezért így fordítottam: „isteni átok sújtja az olyan gyermeket!”, és lábjegyzetben hozzáfűztem: „*istennek átka*: valamely isten átka (nem a nagybetűs keresztény Istenről van szó).”

A fordítóim többsége érzekelte a problémát: az ötből csak az egyik ad egyes számú, nagybetűs Istent (Horne), a többieknél vagy többes számú isteneket találunk, vagy pedig – a kérdést úgyesen megkerülve – „az ég átkát” (Szirtes: *the curse of heaven*).

Hasonló gondot okozott egy kisbetűs *isten*, a paradicsomi színben (2.), amikor az almába harapnak. Ádám azt mondja a kritikaiban: „Legyünk tudók, mint isten!” A kéziratban is kisbetűvel van. Itt azonban a generikus olvasatot („mint bármely/valamely/egy isten”) nem éreztem meggyőzőnek, hiszen nyilvánvalóan az Úrról van szó. Kijavítottam tehát a kritikai kiadás adatait nagybetűsre: „Legyünk tudók, mint Isten”. Ezt a helyet a fordítók is mind a tulajdonnévszerű, egyes számú, nagybetűs Istennel adják vissza.

A rabszolga-pár: régi vagy friss kapcsolat?

Az egyiptomi színben (4.) kétféle értelmezési lehetősége van Éva/Rabnő szavainak, amiket a haldoklóhoz intéz. A férfi halálra sebzetten leroskad a fáraó trónja előtt, Éva/Rabnő (a felesége? társnője? szerelme?) kintről meglátja, odafut és beszél hozzá:

Mért éltél volna eddig,
ha most halnál meg, amint föllelél?

Hogyan értsük ezt? Az egyik értelmezés az, hogy a kapcsolatuk (talán házasságuk) már régóta fennáll, ám egy ideje el voltak választva egymástól, és most váratlanul összetalálkoztak – nevezzük ezt „régii kapcsolat” értelmezésnek. A szöveg azonban úgy is érthető, hogy kapcsolatuk, szerelmük friss, tehát most (azaz nemrég) találtak egymásra az életben – nevezzük ezt „friss kapcsolat” értelmezésnek. Ennek eldöntéséhez csak az általános kontextust, a dramaturgiát tudjuk mérlegelni – ki-ki a maga szájíze szerint. Nekem a régi kapcsolat a hihetőbb, de megkérdezett olvasóim fele-fele részben preferálták a kettőt. A fordítóim úgyesen úgy fordítanak, ahogy Madách fogalmazott, vagyis mindkét olvasatot megengedik.

A kritikai kiadás idézi Alexander Bernátot, aki a *föllelél* alakját homályosnak találta, s két magyarázatot adott: 1./ elkülönülve voltak, most találta meg (= régi kapcsolat); 2./ most látja a férfi, hogy a nő mennyire szereti (ezt én nem tudom belelátni a szövegbe).

Az Úr dicse felkapott

Nyelvi-nyelvtani értelmezési kérdés a következő. A bizánci (7.) színben Ádám/Tankréd és Lucifer/Fegyvernök figyelik, ahogyan a szélhámos szerzetesek „tájékoztató füzeteket” árulnak a katonáknak, melyekből megtudhatják a bűneik bocsánatának árát. Ádám szörnyülködik, Lucifer viszont szabadkozva közli, hogy őt egyáltalán nem zavarja ez a piaci szemlélet. Ezt mondja:

Az Úr dicse ha szinte felkapott is,
felkaptam én is egyúttal vele.
Csak te maradtál egy kissé alant.

A szituáció, az írói szándék ezúttal világos – de a megszövegezés két okból nehezen érthető: egyrészt szokatlan a *felkapni* ige használata, másrészt kérdéses a *szinte* értelme. Én így fordítottam:

Ahogy az Úr dicsősége szinte üzleti siker lett, úgy az én üzletem is vele együtt.
Csak te vagy egy kissé lemaradva.

A *felkapni* itt tárgyatlan ige, tehát nem „valamit felkapni”, hanem inkább „felhágni, felugrani”, mint a *kap a lábra kap, erőre kap* kifejezésekben, meg a *kikapós* eredeti jelentésében: „aki kiugrik, kihág [a tisztos életkeretekből]” – tehát úgy fogtam föl: „felment az ázsiója”. Nehezebb a *szinte* értelmezése: fordításomban a „csaknem, már-már” értelmezést adtam, tehát a mai jelentését, de nem biztos, hogy igazam van; a *szinte* lehet „szintén” értelmű (erre van példa bőven), ez esetben viszont az *is* szó azt jelenti: „akár, jóllehet” (úgynevezett megengedő *is*, pl. *ha megversz is, imádlak én*). Így az első mondat pontosabb fordítása ez lenne: „Jóllehet az Úr dicsősége szintén följebb ment (ahogy egy tőzsdei árfolyam), én is följebb mentem vele együtt.” Vagyis ha nő a vallásosság, akkor vele együtt nő a babona, a hiszékenység, a szélhámosság: az ördög vadászterülete.

A fordítók megoldásai kétfélék: az igazi régi Loew és a régies stílusú Horne az *Úr dicse* kifejezést „Isten dicsőségének” fordítja: *God's glory*, ill. *the honour of the Lord*. A modernebb fordítók igyekeznek az iróniát is éreztetni: *Gottes Ruhm* (Isten hírneve, renoméja), *the Lord's stock* (az Úr részvényei), sőt *God's business*. Ők tehát pimaszabbak: üzleti, tőzsdei képet csinálnak. A saját fordításomban is fontosnak tartottam Lucifer ironikus humorát éreztetni, amit főleg itt a bizánci színben gyakorol, hiszen itt a kereszténység a fő cél-tábla. Ugyanakkor megtartottam a „dicsőség” szót, hogy az olvasónak megkönnyítsem az összehasonlítást (végtére is puskát készítek, fogódzókat kell adnom a használónak).

A második angyalkórus

Az értelmezési és szövegkezelési kérdések gyakran egymásba olvadnak. Tekintsük a paradicsomi (1.) szín elején az angyalok karának második megszó-

lálását, amikor szemlélik és kommentálják az Úr trónusa előtt elvonuló égi-testeket. Ez dalszerű, magyaros-hangsúlyos rímes strófákban megírt szöveg. A versmérték – eltérően a mű zömétől – nem ötös jambus, hanem négyes trocheus, azaz soronként 8 szótag [TÁ-ti TÁ-ti...]. A kóruszövegben Madáchnál nincs gondolatjel; a szöveg azonban magától adja a négyes strófákra való tagolást, hiszen minden négyesoros egység egy mondat. Ezt sugallja a rímképlet is (félrím, azaz *xaxa*).

A szokatlan formájú vagy jelentésű szavakhoz általában nem adok lábjegyzetet (glosszát), mert ezt a feladatot a fordítás kielégítően ellátja (pl. *nagy-szerű* = hatalmas). Némelykor mégis szükségesnek látszott explicit módon fölhívni a figyelmet az ilyenekre (pl. *teremtés* = lény), részben azért is, hogy sugalljam az olvasónak, tanárnak, diáknak, hogy min érdemes elgondolkodni. Vannak azután olyan kifejezések, melyek nyelviileg semmi gondot nem okoznak, a fordítás is „átengedi magán” őket, de nem nyilvánvaló, hogy mire vonatkoznak, itt tehát tárgyi magyarázat kell. Tipikus példája ennek a *lánggolyó*: a szó nem nevezhető régiesnek, indokolatlan lett volna másképp (pl. Napnak) fordítani, hiszen az már magyarázat, parafrázis volna, amitől tartózkodni akartam.

Íme néhány strófa ebből a kóruszövegből:

Milyen büszke lánggolyó jó önfényében elbízottan, s egy szerény csillagcsoportnak épp ő szolgál öntudatlan.	Milyen büszke lánggolyó jön itt, gőgö- sen eltelve saját fényétől, pedig akarat- lanul ő szolgál napként egy szerény csil- lagcsoportnak.
--	--

Két kifejezéshez lábjegyzetet adtam, hiszen a fordítás itt nem segítene: *lánggolyó* = a Nap; *csillagcsoport* = a Naprendszer. Az *öntudatlan* jelentése már megváltozott (ma „eszméletlen”), ezt kellően jelzi a fordítás: *akaratlanul*.

Pislog e parányi csillag, azt hinnéd, egy gyöngö lámpa, s mégis millió teremtés mérhetetlen nagy világa.	Ez a parányi csillag úgy pislákol, azt hin- néd: egy gyöngö lámpa – pedig milliányi teremtés számára mérhetetlen nagy világot jelent.
---	--

A *teremtés* szót a fordítás elvileg megmagyarázza (= teremtmény), de szokatlan volta miatt lábjegyzetet is adtam hozzá, tárgyi magyarázattal: „*teremtés*: lény. Madách idejében feltételezték, hogy más bolygókon is van élet (pl. a Marson a marslakók).”

Két golyó küzd egymás ellen összehullni, szétsietni: s e küzdés a nagyszerű fék, pályáján továbbvezetni.	Két bolygó vonzza-taszítja egymást: hol egymásba csapódnának, hol eltávolod- nának: ez a küzdés maga az a hatalmas erő, amely tovább vezeti őket pályájukon.
---	---

A *golyó*-hoz magyarázó jegyzet: „például a Föld és a Hold.” – A *fék* lábjegyzetet kap, mert jelentése mostanra leszűkült és félreérthető; egyben tárgyi magyarázatot is kíván: „*fék*: gyeplő, irányító eszköz (nem lassító eszköz, mint ma); itt a gravitációt jelenti”. Az *összehullni*, *szétsietni*, *nagyszerű* szavakat a fordítás megmagyarázza.

Eszméid közt az űrt

Igaz nehéz dilemma adódik a mű kezdetén, amikor az Úrral folytatott menyeyei vitában (1. szín) Lucifer ezt mondja:

S nem érzéd-é eszméid közt az űrt,
mely minden létnek gátjául vala
s teremtni kényszerültél általa?
Lucifer volt e gátnak a neve,
ki a tagadás ősi szelleme.

Én ezt úgy olvasom, hogy a teremtés megtörténte előtt volt az Úr eszméi közt egy űr (melyet az Úr alighanem érzett is), amely gátolta bárminek a létezését (létrejöttét?), és az Urat arra kényszerítette, hogy megteremtse a világot: ez a gátló űr Lucifer volt. A tagadás tehát a teremtés előtt is létezett – öröktől fogva, mondja később magáról Lucifer. Itt több a filozófiai, mint a nyelvi nehézség. Én úgy értem, hogy az Úr eszméi sohasem képeztek egybefüggő tömböt, hanem köztük mindig is hézagok voltak: így volt „eszméi közt az űr”, vagyis az Úr „igen”-jei közé beékelődtek Lucifer „nem”-jei, s az Úr végül ezért döntött úgy, hogy megteremti a világot, melyben nem lesz már helye Lucifernek. Ám ez sajnos nem sikerült, mert – mint Lucifer mindjárt rámutat – együtt teremtettek, tehát a teremtésbe mintegy „átmentődött” az ősidőktől fogva létező negatívum. Ez a gondolatmenet (ami az én értelmezésem!) túlterjedt volna az általam tervezett lábjegyzetelési szinten, rövidebben viszont nem tudtam volna elmagyarázni, így ehhez a szöveghelyhez inkább nem adtam lábjegyzetet, bízva benne, hogy fordításom enélkül is megáll a lábán:

És nem érezted, hogy gondolataid között ott van az a hézag, ami gátolja a dolgok létrejöttét, és ami miatt kénytelen voltál megteremteni a világot? Ez a gát én voltam, Lucifer, a tagadás ősi szelleme.

Értelmezésem mintegy topográfiai jellegű: az *eszméid közt az űrt* kifejezést úgy értem, hogy „eszme – űr – eszme – űr...” felváltva helyezkedtek el. A kritikai kiadás kommentárja nem sokat segít:

eszméid közt az űrt: Kármán Mór (Kármán 1905 69.) a fordulatot Lamennais *Esquisse d'une Philosophie* c. munkájára (Paris 1841. I. k. XIV. és 123.) vezette vissza. Lamennais szerint a teremtés, az eszme megvalósulása egyben különbségtétel („la distinction”) is. – Lásd erre még a 127. sort is (Te

anyagot szültél, én tért nyerék)! – A szerzőnek három másik műve megvolt Madách könyvtárában, ennek ismerete csak feltételezhető.

Érdeemes a fordításokban megnézni az *eszméid közt az űrt* megfelelőit. Három szerint az *eszméid közt* jelentése „eszméidben”, vagyis mintha egy nagy lyuk tátongott volna az eszmékben (a tudatban, a felfogásban):

Loew	a rift, a void, a hindrance to thy mind (egy repedést, egy ürességet, egy akadályt az elméd számára)
Horne	a void in thy consciousness (egy ürességet a tudatodban)
Szirtes	that void in your conceptions (azt az ürességet a koncepcióidban)

A másik kettő inkább az általam is preferált topográfiai megoldást tükrözi.

MacLeod	the gaps in your design (a hézagokat a tervedben)
Moh.–Engl	fühltest du die Lücke nicht? (nem érezted a hézagot?)

Mindazonáltal nem érzem, hogy megnyugtatóan megértettem vagy pláne megvilágítottam volna, mit akar Lucifer (azaz Madách) mondani.

A lassú elfolyás

A római színben (5.) a mulatozó társaságot kijózanítja egyikük váratlan halála, majd Péter apostol dörgegelmes beszéde. Ennek nyomán Ádám/Sergiolus elhatározza, hogy szakít léha életmódjával, és elmegy Egyiptomba keresztény remetének. Többek között ezt mondja (tőle szokatlan módon rímes formában):

Ah, érzem, érzem: mást is kér a lélek,
mint dagadó párnákon renyhe kéjek.
A szív véérének lassú elfolyása
olyan kéj, melynek vajh, mi lenne mása?

Meghökkenítő ez első látásra. A gond az *elfolyik* szóval van, mert manapság ezt mindig „kiömlik, elfogy” értelemben használjuk, például: „mire a mentők kiértek, a sebesültnek elfolyt a vére” (azaz meghalt). No de a keresztény hitre térés, a remeteélet miért jelentene lassú halált? Amely ráadásul olyan kéj, amelynek nincs párja? Ez furcsán perverzül hangzana, különösen miután a szín elején Catullus, a házigazda kijelentette: „a csók oly sokkal édesebb, forróbb a vágy, ha egy kis vér ömölt.” Épp az ilyesmitől akar elfordulni Ádám.

A megoldás az *el* igekötő kétféle használatában van. A mai használatban az *elfolyik* perfektív (befejezett, véges), ugyanúgy, mint *elszaladt a boltba; elúszott az örökségem*. Az *el*-nek van azonban imperfektív (folyamatos) használata is: *az ablak előtt elszaladt egy róka; néztem, ahogy elúszik a dinnyehéj*. Tény, hogy a *folyik* igével ritkábban használjuk, de lehet ilyet mondani: *csak nézi,*

ahogy elfolyik előtte az élet – azaz tovafoyyik, folyamatosan mozog. Ádám/Sergiolus tehát a lassan folydogáló, csendesen keringő vérről beszél, ezért így fordítottam (sőt a fordítás szigorú határain túllépve már inkább magyaráztam):

Érzem, igen: mást is igényel a lélek, mint puha párnákon lusta élvezeteket. Az igazi gyönyörűség a csendes, napról napra való élet, ennél nincs nagyszerűbb.

A magyar kommentátorok hallgatnak. A fordítók viszont rendre félreértették, besétálva a perfekatív *el* csapdájába. Loew, MacLeod és Mohácsi–Engl szerint a gyönyörűség: a jó ügyért vérünket ontani (mintha már a bizánci színen lennénk!): *shedding blood*, illetve *sein Blut vergiessen* „vérét ontani”. Szirtes és Horne szerint a lassú lecsapolás, elvérés (*slow draining, slowly bleeding*) okozza a kéjt – de hát ez sem illeszkedik az ókeresztény felfogásba.

A világ kerekei

A bizánci (7.) szín legvégén a kiábrándult Ádám/Tankréd ezt mondja Lucifernek:

Mozogjon a világ, amint akar,
kerekeit többé nem igazítom,
egykedvűen nézvén botlásait.

Én itt először haladásnak értelmeztem a *mozogjon* igét, részben mert újkori ember vagyok, és azt tanultam, hogy a világ állandóan halad, mozog valami felé; részben mert a Tragédia maga nem más, mint mozgás egyik színből a másikba, egyik korból a másikba. Ezért először így fordítottam:

Haladjon a világ, amerre akar, én a kerekeit többé nem javítom, egykedvűen fogom nézni, ha kisiklik.

Ám egyik előolvasóm rámutatott, hogy félreértésben vagyok: a kerekei nem jármű-kerekek, hanem óramű-kerekek vagy gépezet-kerekek, a botlások pedig elakadások, üzemzavarok. Valóban, hiszen a mű kezdetén arról beszél az Úr, hogy a gép forog, és hogy eljár tengelyén, és hogy majd esetleg egy kerekfogát újítni kell. Fordításomat eszerint javítottam:

Működjön a világ, ahogy akar, én a fogaskerekeit többé nem igazítom; egykedvűen fogom nézni, hogyan botladozik.

Az általam szemlézett fordítók mindegyike a járműkerék–haladás–kisiklás metaforát vélte a szövegből kiolvasni – állítom: tévesen.

Kicsoda Roland?

A párizsi színen (9.) egy arisztokrata testvérpárt vezetnek Ádám/Danton elé: egy ifjú Márkit és a húgát, Éva/Márkinót. A fiatalembert Danton nem végez-

teti ki, hanem katonáival a saját lakására viteti. Távozása után a húga ezt mondja:

Itt is van egy fő, nem rosszabb Rolandnál.

Kiről beszél a lány? Roland neve eddig nem hangzott el, a darab szövege nem ad eligazítást. Az egyik lehetséges értelmezés, hogy „Roland” a bátyjának, az ifjú Márkinak a keresztneve, mely esetben a lány mondanivalója ez: „Ha a bátyám, Roland fejét nem vágatod le (mert megkegyelmeztél neki), helyette itt van az enyém, nem rosszabb az ő fejénél”. Ebben meg is nyugodhatnánk, ha nem írnának más egyes kommentátorok, nevezetesen hogy a francia forradalom egyik fontos szereplője egy Roland vezetéknevű ember volt, aki helyett a feleségét végezték ki. A kritikai kiadás szerint:

Roland de la Platiere (1734–1793), girondista politikus, 1792/93-ban belügy-miniszter. A jakobinus diktatúra elől megszökött, ezért feleségét fogták el és végezték ki 1793. november 10-én. A hírre Roland öngyilkosságot követett el.

Lehetséges tehát, hogy Éva/Márkinő azt mondja: „Ismerünk egy másik férfinő párt, a Roland házaspárt, ahol az asszony vállalta a halált a férje politikai tevékenységéért; az én fejem sem rosszabb Madame Rolandénál.” Ne feledjük: mindez 1793-ban, mindössze harminc évvel Madách születése előtt történt, a forradalom epizódjai az ő korában még elevenek és közismertek voltak, így lehetséges, hogy ennyi célzást elégnek tartott a kor olvasói számára. Nem tudván dönten, ezt a lábjegyzetet adtam:

Roland: ez lehet Éva bátyjának, a Márkinak a keresztneve. – Az is lehet, hogy Éva itt egy Roland vezetéknevű politikus-házaspár sorsára utal: a férj a forradalomban belügyminiszter volt, majd amikor Dantonék le akarták tartóztatni, megszökött; ezért a feleséget végezték ki helyette.

Ez természetesen nem fordítási kérdés, hiszen a szöveg nyelvileg egyértelmű, le kell fordítani pontosan (így tettem én is) – csak kire vonatkozik? Az egyetlen fordító, aki magyarázatot sző a szövegébe, Mohácsi volt: *nicht schlechter als Frau Rolands* (nem rosszabb R. asszonyénál, 1933-as változat), amit Engl 1957-es átdolgozásában *als Madame Rolands*-ra javított, hogy még világosabban a francia magyarázatot sugallja. Ugyanakkor előolvasóim spontán értelmezése szerint a bátyról van szó, sőt egy mai ifjúsági átdolgozó, Wittich Zsuzsanna¹¹ explicitté teszi ezt az olvasatot: „nem rosszabb a testvéreménél!”. Ezt viszont elháríthatjuk azzal, hogy ez a könnyebbik olvasat, azért értik így, mert ma már nem közismert a Roland házaspár szerencsétlen sorsa.

¹¹ M. I.: *Az ember tragédiája* színművéből írt elbeszélés: *Luciferi Víziók*. készítette: Wittich Zsuzsanna. https://hu.wikibooks.org/wiki/Wittich_Zsuzsanna_%C3%ADr%C3%A1sai/Luciferi_%C3%ADzi%C3%B3k

Sok érdekeset olvastam a *Tragédiáról*: irodalmi, történelmi, filozófiai, teológiai szempontú problémafelvetéseket. Mivel képzettségem szerint nyelvész vagyok, ezekhez hozzászólni nem tudok. Megfigyeléseimmel, fordításommal, tárgyilagos jegyzeteimmel (vagyis puskámmal) talán jó szolgálatot teszek azoknak, akik a nagy összefüggésekre figyelve nem veszik észre a kisebb-nagyobb helyi problémákat, kétértelműségeket, az anakronisztikus „könnyebb olvasat” csábításait – azaz akik nem látják az erdőtől a fát.